

עוד הראני ידידי פרופ' שניאור ליימן את מה שנאמר בספר "ראשית חכמה", שער הענווה, פרק ג': "ושמעתי מעשה מהחסיד הר' יעקב אשכנזי ז"ל, שהיה חכם מופלא בחכמה, ורצה ללמד חכמתו לרבי יהודה החסיד, וקודם ניסוהו בענין הכעס, והיתה קבלה בידם שלא למסור החכמה אלא למי שינסוהו בכעס ולא יכעוס, וניסוהו, ו' פעמים סבל ובשביעית לא עמד...". בהקשר זה העירני חברי משה אידל, שהסיפורים ההגיוגרפיים — בפרט אלה העוסקים בחסידי אשכנז — הפזורים פה ושם בספר "ראשית חכמה", מקורם בספר "דברי הימים" האבוד.⁴¹ ספר זה הכיל אוטוביוגרפיה של רבי יצחק דמן עכו, וכן סיפורים הגיוגרפיים על אישי ישראל נכבדים, ובפרט על חוג חסידי אשכנז, שנאספו בידי רבי יצחק דמן עכו במשך שנות חייו.

ג. ר' משה פולר

ח כם תורני נוסף השייך לקבוצת חכמי פולין בני המאה הי"ג הוא רבי משה פולר. הוא נזכר בכתבי יד שונים (ובמקצת גם בדפוס) בכינויים: משה פולר, משה פוליא, משה פוליר, משה מפול ומשה מפולין. את הידיעות המועטות על חכם זה ופעולתו קיבץ לראשונה א' מרמורשטיין, בהערת אגב לאחד ממאמריו.⁴² לאור הידיעות המתרבות והולכות על חכם זה ראוי להקדיש לו דיון מפורט, ראשוני באופיו. פעמים אחדות נזכר החכם הזה בפירוש קדמון על התורה, כ"י המוזאון הבריטי 2853, שמחברו לא זוהה אך זמן חיבורו הוא במפנה המאות הי"ג-הי"ד,⁴³ והוא מיוסד על סדרת בעלי התוספות בזמנו. עוד נזכר החכם הזה בקצת כתבי יד אחרים,⁴⁴ וכן ב"גיליון תוספות" שהביא בעל "שיטה מקובצת" למסכת כתובות.⁴⁵ בגיליונות אלו, שלצערנו רבי בצלאל אשכנזי ציטט

המקום. אף על פי כן יש עניין לציין ידיעה זו, ואפשר שימצא זאת אחר. [בינתיים מצאתיה והיא בספרו "פני דוד" על פסוק "וירעו אותנו" (דברים כו, ו).]

41 על ספר זה ראה: ע' גולדרייך, "ספר 'מאירת עינים' לר' יצחק דמן עכו", פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, ירושלים תשמ"ד, עמ' תח-תט, הערות 10-11.

42 א' מרמורשטיין, "חכם ופוסק איטלקי", דביר, ב (תרפ"ד), עמ' 226.

43 לכתב יד זה הוא הקדיש מאמר מיוחד, שעליו העיר אורבך, בעלי התוספות, עמ' 486, הערה 32: "כל דבריו של מרמורשטיין על כתב יד זה תמוהים הם". וראה דבריו החשובים של מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 71-76; הנ"ל, "פירושים לספרי הגנוזים בכ"י", ספר זכרון לרב י' נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' צה-קיט.

44 ראה בהערה הקודמת.

45 הזכרות אלו שבשיטה מקובצת כבר ציין להן צונץ, כפי שהצביע מרמורשטיין במאמרו (לעיל, הערה 42), שם. הן מעניינות אותנו באופן מיוחד, מפני ש"גיליון תוספות" זה הוא מעריכתו של רבי אליעזר מטוך בעצמו, היינו מסוף המאה הי"ג. דבר זה מפורש בדברי בעל

מהם מעט מאוד, הן במסכת כתובות הן במסכת בבא מציעא, נאמר במקום אחד: "הקשה מורנו הר"ר משה פולק אם ידחה י"ה ליום ג' יהיה שביעי של ערבה ביום שבת, ותירץ מהר"ר אברהם כשחל בא' בשבת ונדחה ליום ב' לא ידחה".⁴⁶ וב"שיטה מקובצת" למסכת בבא מציעא נאמר: "ובגליון תוספות כתוב וזה לשונו: הקשה הר"ר משה פולר אמאי ישבע הלא השואל מסייעו, ושמא איירי כגון ששואל קרוב למשאל. ותירץ מורי הר"ר משה כגון שיש עסק שבועה ביניהם. עד כאן".⁴⁷ עניין זה עצמו נזכר גם בכ"י קיימברידג' 48,781 שהוא כתב יד חשוב ביותר על איסור והיתר של אחד מתלמידי הרב אליעזר מוורמייזא וטרם תואר במחקר. בדף 186א הביא את המשא ומתן הקצר הזה בשם "והק' הר' משה פולר... ותירץ מהר"ם", הלא הוא "ר' משה" חברו הנ"ל. וכבר ראינו את "ר' יעקב" נושא ונותן בסגנון דומה עם "ר' משה" לעיל, בדברנו על ספר "פענח רזא". פעם נוספת הזכירו רבי בצלאל אשכנזי בספר "שיטה מקובצת", ושוב בשם "גיליון תוספות", בפירושו לאותה מסכת, דף נ ע"א. כאמור, מיעט רבי בצלאל ביותר להשתמש ב"גיליון תוספות" זה, ועל כן כה מועטים הם הציטוטים שבידינו מדברי רבי משה פולר. מכל מקום, מעניין הדבר שבמקום אחר ציטט רבי בצלאל מ"גיליון תוספות" זה כך: "וכתוב בגליון תוספות וז"ל: מה שהקשה בתוספות רבינו שמשון אם מחשבה דפיגול היינו דיבור, מנא ליה... אומר הר"י בשם מורי הר"ר אהרן מרעגנשבורג...". אופיו המזרח-אשכנזי של "גיליון תוספות" זה, כפי שניתן היה לצפות על פי מה שראינו ב"גיליון" הקודם, מוכח גם כאן. ותורה מחזרת על אכסניה שלה. רבי אליעזר מטוך נפטר לפני שנת 1291, והיה בן אחותו של הרב חזקיהו ממגדבורג⁴⁹ ותלמידו של הרב יצחק

ה"שיטה מקובצת" לכתובות ט ע"ב. הוא מביא מדברי ה"קונטרסים" (ראה להלן), המשיגים באופן שיטתי, כאן ובמקומות אחרים, על "גיליון תוספות", בלשון זו: "עוד כתוב בגיליון תוספות אחר וז"ל... ובקונטרסים כתוב וז"ל תימה, מה חילוק יש בין זה הגליון ובין גליון הראשון, כי הרב ר' אליעזר מטוך עשה שניהם". כך מפורש הדבר בלשונו של רבי בצלאל אשכנזי: "ודע שהגליונות של התוספות הם מלשון הר"ר אליעזר מטוך מחבר התוספות" (לדף לב). לעניין ה"גליונות" וה"קונטרסים" הקדיש אורבך את פרק טו במהדורה החדשה של בעלי התוספות, עמ' 628. אני חולק בכמה עניינים על התיאור הנמצא שם, אלא שאין פרשה זו נוגעת לענייננו. "גליונות" התוספות של הר"א מטוך הם אוסף ההערות והמשא ומתן של בעלי התוספות האחרונים, בעיקר בני זמנו ובני סביבתו הגרמנים של ר"א מטוך, ודברי עצמו (ראה לעיל, הערה 31) על הקורפוס העיקרי של התוספות, שהן צרפתיות בעיקרן, עד לאמצע המאה הי"ג לערך. זהו אפוא חיבור עצמאי של ר"א מטוך, בשולי (ב"גיליון") מפעלו הגדול בעריכת התוספות.

46 לכתובות ה ע"א.

47 לדף לה ע"ב.

48 דף 186א.

49 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 581-585.

אור זרוע. רבי משה פעל אפוא במחצית הראשונה של המאה הי"ג או מעט לאחר מכן, באמצעה.

שוב נזכר משה דידן בכ"י אוקספורד 696. כתב היד הוא קובץ שחיטות ובדיקות אשכנזי, מסביבות העיר רגנשבורג (שאת מנהגיה וגדוליה הוא מזכיר), ונתחבר באמצע המאה הי"ג לערך. הקטע הנוגע לענייננו, המסומן בתחילתו בציון "הג" (הגהה), ובסופו "עכ"ה" (עד כאן הגהה), אף הוא שייך לגוף החיבור, כמו קטעי הגהה נוספים המצויים בו. וכך נאמר בהגהה: "הג' נמצא בתשובת רש"י, מה שאמרנו אונא באומא... אבל אם אין הבשר יוצא חוץ לסירכא טריפה, שנסרכא ברוחב. מפי ה"ר משה פולר קבלה. ואם הבועא סרוכה לצלעות טריפה. בשם הר"ר אברהם חלדיק עכ"ה". בעל הקטע מסר כאן שתי מסורות פסיקה, האחת מפי רבי אברהם חלדיק, שהוא מגדולי התורה והמנהג באשכנז המזרחית במחצית הראשונה של המאה הי"ג, והשנייה מפי הרב משה פולר דידן. ומיד בסמוך להגהה זו נאמר: "ומה שכתב רש"י עינוניתא דוורדא כל היכא דסריכא טריפה, קיבלתי ממה"ר ישעיה מטערנא דווקא אם היא סרוכה באומא...". רבי ישעיה די טראני היה חברו של רבי יצחק אור זרוע, ונפטר בשנות 1230–1240 לערך.⁵⁰ מחברנו כותב אפוא ברבע השלישי של המאה הי"ג לערך.

מקום נוסף שבו מופיע שמו של ר' משה פולר הוא שוב בכתב היד של ספר "פענח רזא", אוקספורד 2344, שהוא — כאמור לעיל — פירוש אשכנזי לתורה מן המחצית הראשונה של המאה הי"ד ומכיל חומר מזרח-אשכנזי רב ומגוון. מקצת הספר נדפס, בשם זה, בכמה מהדורות, אבל עיקרו עדיין טמון בכתבי יד, וזה שבאוקספורד הוא מן החשובים שבהם. וכבר הזכרנו כתב יד זה לעיל, כדי ללמוד ממנו דברים אחרים. במקום אחד בספר נאמר כך: "ועוד הקשה ה"ר פולירא ממה שאנו אומרים בגיד הנשה דג טמא שנמצא בין דגים טהורים, משליכו והשאר מותר... וקשיא אם לא מאותו טעם היה לי לאסור כל הדגים... ותירץ לו מה"ר שלמה" (דף 87א). וקרובים הדברים ממש לסגנון המשא ומתן שהביא רבי בצלאל אשכנזי בספר "שיטה מקובצת" (ראה לעיל), בינו לבין רבי אברהם חבור. ובדף 94א: "והקשה ה"ר משה פולירא נהי דשל ראש אינן חוצצין דילמא משום ייתור בגדים איכא... ותירץ מה"ר שלמה, אפי' למ"ד ייתור בגדים...". קטע זה בעצמו מובא בכ"י המוזאון הבריטי הנ"ל, מס' 2853. ובמקום נוסף ב"פענח רזא" (דף 89א) אנו קוראים: "והקשה ה"ר משה פולירא, היאך מחללין שבת בבישול שהוא איסור סקילה והא יכולין לעשות ע"י אמירה לגוי...".

50 ראה מאמרי: "הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ-ישראל", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 411. על ר"א חלדיק ראה: ש' שפיצר, "מנהגי הר"ר אברהם חלדיק", קובץ על יד, ט [יט] (תש"ם), עמ' 151–215.

ותירץ מה"ר חיים... ומה"ר שלמה תירץ...". ובמקום רביעי: "זהק' הר' משה פוליר... מאי בעי הספר בבכורות פ' כל פסולי המוקדשין צורם אוזן בכור קנסו בנו אחריו או לא... ותירץ מה"ר שלמה דשואל אליבא דרבנן...". ואף אם לא נדע אל נכון מי הוא רבי משה פולר זה, נוכל לומר מי הם חבריו: רבי שלמה ורבי אברהם ורבי חיים ורבי משה, קבוצה של חכמים הלומדים ומפלפלים בצוותא, בישיבה שיש בה תורה וחכמה. אך אין הכרח שהישיבה היא בפולין, ואפשר שרבי משה זה מפולין בא ללמוד עם חבריו באשכנז.

בכ"י פריס, כי"ח 166, מצוי חיבור קטן, בן ארבעה עמודים, שעניינו: פירוש להלכות שחיטה לרמב"ם.⁵¹ בסוף החיבור מובא נספח: "בדיקות של רבינו משה פלייר זצ"ל" (עמ' 107-109). דומה שחכם זה זהה עם הרב משה פולר. בדיקת החיבור מאשרת את הזיהוי, ואף למעלה מכך. בחיבור קצר זה מזכיר המחבר את רבי משה תקו ("ויש ממעכין אותה [=הסירכא] ביד וכן היה הרב משה תטון! עושה"); את הרב יעקב ב"ר נחמן ממגדבורג ("וכן הנהיג הר' יעקב ב"ר נחמן במגדבורג" [בעניין סרכות הריאה]); "מעשה שנמצא בועא בחידוד חתוכי דאונא והתיר החכם ר' יעקב ב"ר נחמן ואמר..."; את "מהר"ר יחזקאל" ("ושמעתי מפי מהר"ר יחזקאל שאם נדבקו שני קרומי הריאה..."); את רבי יצחק ("וכן אמר ר' יצחק לא שמענו לרבותינו איסור בזה..."), וכן את רבי אליעזר מביהם ("וכן שמעתי שהיה רבי אליעזר מביהם מתיר..."). חכמים אלה שייכים כולם לקבוצת החכמים הנזכרת לעיל בקשר לפולין ולחכמיה. הווה אומר: זה משה האיש ציטט, במסגרת של ארבעה עמודים בלבד, קבוצה גדולה למדי של חכמים בני המקום, הזמן והחוג, כפי שנמנו והוסדרו בדברינו עד כה, ואולי הוא אף שוחח עמם בפועל. יש בעדות זו ראייה של ממש לכיוון שהתווינו. יתר על כן, מלבד קבוצת חכמים זו (וקצת בעלי התוספות הראשונים שקדמה), אין המחבר מזכיר שום אדם אחר מלבד: "ואני הכותב מקובל ממורי הר' שבתי זצ"ל... כי אמר לי בשם הרב ר' אושעיא מטראן ז"ל שהוכיח מלשון הר' שבתי שאמר כסדרן כשירה...". וכבר ראינו לעיל כי נקבע קשר מסורת זה בין הרב משה פולר לבין הרב ישעיה די טראני — ובסוגיה זו עצמה! — על פי מקור אחר.⁵² וכך, אגב דרכנו נתברר עוד, שהמתווך ביניהם היה הרב שבתי, תלמידו של הרי"ד, הידוע לנו גם הוא מעדויות ישירות בנות הזמן,⁵³ ויש לשער אפוא שגם הוא, כרבו הגדול, למד תורה בימי בחרותו במרכזי התורה שבאשכנז.⁵⁴

51 תודתי נתונה לרעי ותלמידי, שמחה עמנואל, שחיבור זה נתלקט אל כליו במסגרת עבודת הדוקטור שלו, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, בהדרכת, והוא הפנה את תשומת לבי לידיעה בנושא דידן.

52 ראה לעיל, בעמ' הקודם.

53 ראה מאמרי (לעיל, הערה 50), עמ' 414. ומן המקור שלפנינו ראייה מוחלטת — אם עדיין

כ"י פריס, כי"ח 166, נכתב בשנת שפ"ז, בידי "הצעיר בנימין בן לא"א כמהר"ר אברהם מוטאל זלה"ה", הלוא הוא החכם המלקט את הקובץ ההלכתי הגדול, המכיל אוסף עשיר של תורת ראשונים ואחרונים, הנודע בשם "תומת ישרים" (ויניציאה שפ"ב). גם בכתב היד שלפנינו ליקט בנימין מוטאל עניינים שונים, הנוגעים להלכות שחיטות, בדיקות וטרפות, וערכם יחד כמין פירוש סביב הרמב"ם להלכות הללו. בסוף הפירוש המלוקט קבע מוטאל את חיבורו הקצר של משה פולר. חיבורים מלוקטים בענייני שחיטות ובדיקות נפוצים היו מאוד בין חכמי תימן לדורותיהם, כידוע, והם העתיקו גם פירוש מלוקט זה, יחד עם חיבורו הקצר של משה פולר אשר בסופו (ואצלם בשיבושי קריאה מפליגים; בכתב יד תימני אחד הוא נקרא: משה "פלייראל"). על פי כרטסת המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, מצאתי שני כתבי יד תימניים מעין אלו: אוניברסיטת בר-אילן, 235 (ס' 36593); ניו יורק, ביהמ"ל, Rab. 589 (ס' 39280). שני כתבי יד תימניים נוספים מטיפוס זה נזכרו ברשימת כתבי היד התימניים הנמצאים במכון בן-צבי.⁵⁵

והנה, עיון מעמיק יותר בלקט פירוש זה, שבסופו נקבע חיבורו הקצר של משה פולר, מעלה נתונים חדשים בעלי עניין לנושא שלנו. בין המקורות הרבים ששימשו את מוטאל בבניין הלקט, ולצד ספרים מופרים כמו ה"טור", ה"כלבו", ה"עיטור" ועוד, הביא המלקט חומר מרובה למדי מתוך פירוש מסכת חולין מאת הרב דוסא: "נר ישראל". י' טובי העלה אפשרות שהוא זהה לרבי "דוסא" בנו הנודע של רב סעדיה גאון.⁵⁶ ואולם, עיון בכתבי יד מקבילים אלה מעלה

נחוצה ראיה כלל – לזיהוי של רבי ישעיה ב"ר עמנואל הנזכר אצל נתן קלקיש, בספרו "אבן ספיר", עם הרב ישעיה די טראני הידוע, בעל ספר "המכריע", כמו שכתבתי במאמרי, שם. ובטלו דבריו של ש' חסידה, שערער על זיהוי זה מסברה וללא כל בסיס, בדברים שכתב במהדורתו לספר "שבלי הלקט" לרבנו צדקיה ב"ר אברהם הרופא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 70, הערה 36. בדרך מקרה מתייחס חסידה בהשגתו אל קטע זה עצמו, מתוך ספרו של קלקיש שציינתיו כאן, וכופר בזהותו של הרב ישעיה ב"ר עמנואל הנזכר בו עם הרב ישעיה די טראני הידוע. ואולם, העובדה שהתלמיד "שבתי" נזכר בקשר לשני האישים, מוכיחה היטב במי המדובר. זאת ועוד, החומר המועט שהביא ביחס לחכם "הלא-נודע" ישעיהו ב"ר עמנואל מתייחס אף הוא לרב ישעיה די טראני הנודע. לביטול דבריו של חסידה מצד אחר, ולטעות הבסיסית שהביאתו לכך, ראה: ש"ז הבלין, "ספרים ומחקרים חדשים", עלי ספר, טו (תשמ"ט), עמ' 157–158.

54 הרב שבתי, שהרי"ד מזכירו, הוא כמובן מאליו שבתי אחר, שאף הוא ידוע לנו, ככל הנראה, גם ממקור אחר. ראה החיבור האיטלקי הקדום, גם הוא בענייני שחיטות ובדיקות, שהדפיס ש' אסף, "מתורתן של חכמי איטליה הראשונים", סיני, לד (תשכ"ד), עמ' טו-מ.

55 י' טובי, כתבי היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, מס' 121, 379.

56 שם, שם.

שמדובר כאן ברב דוסא היווני, חכם ביזנטי בן המחצית השנייה של המאה הי"ד, אשר למד בבתי מדרשם של חכמי האשכנזים והרב שר שלום מווינה בראשם, וביאוריו לפירוש רש"י לתורה מצויים בכתב יד.⁵⁷ זהות המחבר עולה בבירור מתוך קטעי פירוש זה למסכת חולין – פירוש אבוד, שלא ידענו עליו עד כה מאומה – בעיקר על יסוד החומר המעניין על אודות האשכנזים וחכמיהם המשוקע בתוכו. יש עניין היסטורי רב בתיאור דמותו ופועלו של חכם ביזנטי זה, אלא שאין הדבר מענייננו כאן. חשיבותו לנושא שלפנינו היא בכך, שעל פי מבנה מערכת ההעתקה והציטוט שבקבצים התימניים הללו – שאין כאן המקום להאריך בפרטיהם – יש להניח כמעט בוודאות כי הלכות בדיקות של הרב משה פלייר לוקטו גם הם מתוך ספר פירושיו של רבי דוסא לחולין, ולא מתוך המקור עצמו. הוזה אומר: רבי דוסא היווני, אשר למד בישיבות אשכנז במחצית השנייה של המאה הי"ד, ושמע תורה מפי ראשי חכמי התורה שישבו בה, הוא הוא אשר קלט ומסר את מסורת הבדיקות של משה פולר מפי רבותיו אלה ומתוך שמועתם, שהם ידעוה מכלי ראשון, בהיותם מרוחקים ממנה כדי מאה שנה בלבד. ומתוך ספרו האבוד נודע לנו ספרו של משה פולר – שהיה אבוד אף הוא.⁵⁸

ד. חכמי תורה אחרים בפולין במאה הי"ג

נ ערוך עתה את רשימת החכמים האחרים בני המאה הי"ג שנמסרו בשמם דברי תורה ואשר שם מדינת פולין נקרא עליהם. הדיון שבמאמר זה הוא סביב הספרות הרבנית בלבד, אבל יש לציין שבמקורות הרבניים בני התקופה מצוי חומר נוסף לתולדות קהילות פולין במאה הי"ג שטרם נוצל, גם בכתבי יד וגם בדפוס. כך, דרך משל, ב"שו"ת מהר"ח אור זרוע"⁵⁹ מצויה שאלה ותשובה על עניין גט מעושה, שמעורבים בו אנשי קהילת לודמיר. התשובה שייכת

57 כ"י אוקספורד 203. קטעים אחדים מתוכו, שבהם הביא דוסא מדברי מהר"ש רבו, נדפסו על ידי ש' שפיצר, בתוך: הלכות ומנהגי מהר"ש, ירושלים תשל"ז, עמ' 180–189, על פי פרסומו הקודם של א' נויבאוואר, בכתב העת ההולנדי (1882–1883) *Israelitische Letterbode*, 8. וראה מה שכתב שפיצר במבואו שם, עמ' יז, הערה 25; ש' שפיצר, "ידיעות על רבי דוסא היווני מחיבורו על התורה", ספר הזכרון לרב י' נסים, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' קעז–קפה.

58 ראה מאמרי: "על שלשה ספרים עבריים אבודים בימי הביניים", ספר היובל לכבוד פרופ' ש' ליברמן, הרצאות ביום עיון לכבודו מטעם האקדמיה הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 214–224.